

САД, ЕУ И РЕГИОНАЛНА УЛОГА ТУРСКЕ

Од држава с већинским муслиманским становништвом, Турска је прва секуларна република у историји (1923). Развој и интеграције којима се приближила западном свету нису, међутим, у потпуности потиснуле остатке османског наслеђа. Оно је доживело и своју политичку реинтерпретацију. Другим речима, и модерну, секуларну Турску захватила је експанзија политичког ислама који је, захваљујући свом карактеру, прилагодивши се глобалним прожимањима, технологији и комуникацијама, неодољиво пробијао државне, националне и културне границе. Некадашња територија Османског царства ионако обухвата подручја у којима су конфликти заузели важно место у светској политици и међународним односима, из којих су потекла нека од полазишта исламизма: Блиски исток и, на европској страни, бивша Југославија.

Покушаји некритичког и ирационалног оживљавања османског наслеђа, или његове потпуне негације, имали су улогу и у процесу насилног распада друге Југославије. Проклетство малих разлика подразумевало је њихово смишљено продубљивање. Истовремено су се на европском простору одвијали процеси институционалног приближавања и одбацивања тоталитарне прошлости, отворени падом комунизма у источној Европи (1989) и распадом Совјетског Савеза (1991). Трансформација у процесима интеграција, реформи и транзиција, добила је нов идејни и институционални подстицај оснивањем Европске уније (1992). Европском интеграцијом Грчке (1981–2001), Румуније и Бугарске (2007), Турска је постала копнени и морски сусед ЕУ, на границама њеног будућег проширења, које би требало да обухвати и земље Западног Балкана.

Каткад преувеличавана или се криво тумачила, улога Турске на Западном Балкану одвијала се и у контексту осврта на османску прошлост и наслеђе, у институционалном оквиру односа са САД и ЕУ, и у узајамним процесима пролиферације политичког ислама и нових национализама. Политички ислам је постао глобална супституција националних фрустрација и културне изолације постоколонијалних заједница, а у међународним односима нова снага која је, након терористичких напада на Њујорк и Пентагон 11. септембра 2001. оспорила глобалну доминацију САД, запретивши да ће затворити епоху унилатерализма у светској политици. Тиме се исламизам почео наметати и као супстрат либералној демократији која не допу-

шта одржање традиционалних политичких култура изражених у недодирљивим олигархијама и системима монопола. Постао је озбиљна алтернатива и у постколонијалним заједницама које нису нашле довољно јасан и делотворан колективистички израз у национализму, и у транзиционим друштвима изложеним стихији неуређених и неуспешних држава, и свих облика монопола који се у таквим околностима развијају.¹

Прва исламистичка администрација у Турској дошла је на власт изборима 2002, а наредна 2007. Оне су показале спремност да одржале и додатно подстичу тржишне реформе и добре политичке и безбедносне односе са САД и ЕУ, али су оспориле кемалистичко наслеђе секуларизма и милитаризма. Таква значајна промена у унутрашњим приликама одразила се на регионалну улогу Турске, нарочито на природу утицаја, или општих утисака о њеним општим опредељењима, и на Блиском истоку и у заједницама европских муслимана, укључујући Западни Балкан.

То питање добија на значају захваљујући самој чињеници да порекло политичког ислама води до рушевина Османског царства. Исламизам је идеологија која трага за успостављањем исламске државе засноване на исламском праву или шеријату. Османско царство је, нарочито у раздобљу просперитета, допуштало значајну верску и културну аутономију, која се оспоравала како се оно постепено, и у другом времену дезинтегрисало под притиском националистичких или регионалних покрета, европских сила, и корупције централне администрације, саме по себи. Корени исламизма управо се ослањају на историјске снаге које су се опирале европеизацији и потирању исламског карактера Османског царства. Исламизам се, међутим, није задржао на почетним идејама и показао је изузетну способност прилагођавања. Као политика и идеологија, исламизам није подударан, или не у потпуности, са исламом као религијом или конкретним муслиманским заједницама и њиховим културама. Сазревао је у отпору западној европској политици и њеним вредностима, да би исламистичко разумевање теократске државе постало одговор, који се понављао, на доминацију, у међународним односима, западне нације-државе. Модерни концепт исламизма развио се под утисцима продора колонијализма и европске колонијалистичке културне, привредне и војне надмоћи, продора европских идеја које су истицале индивидуализам, слободу и право као функције модерне државе, европске опште супериорности, укључујући ону културну, и у зазирању од намера ционистичког покрета.²

Управо захваљујући продору европских идеја, које су се могле прилагодити османском мултикултурализму, и сопственом стратешком положају изу-

1 Ladan Boroumand and Roya Boroumand, „*Terror, Islam and Democracy*“. *Journal of Democracy*, *Journal of Democracy*, Volume 13, Number 2 April 2002 (<http://www.journalofdemocracy.org/articles/gratis/Boroumand.pdf>).

2 N. Samardžić, „Globalni izazov političkog islama“. *Religija i tolerancija*, 8, 2007, 75–92.

зетно важном за обе зарађене стране у Првом светском рату, Турска је 1923. реформисана као прва демократска, секуларна, и уставна република с већинским муслиманским становништвом. Након Другог светског рата почела је да се убрзано интегрише у западни свет. Постала је чланица Савета Европе (1949), НАТО (1952), ОЕБС (1973) и Групе 20 индустријских нација (1999). Као придружена чланица Европске економске заједнице (1963), и после закљученог царинског уговора (1996) започела је преговоре о пуном чланству у Европској унији (2005). Истовремено је одржавала блиске политичке и економске односе са азијским земљама. Сматра се развијеном земљом и регионалном силом.

Турска је парламентарна представничка демократија заснована на секуларизму и милитаризму као основној потпори секуларизма и западног политичког курса. Уставом је уређена као унитарна централистичка држава. Председник републике има церемонијалну улогу. Премијер Рецеп Ердоган, бивши градоначелник Истамбула, постао је премијер кад је његова конзервативна Партија правде и развоја (*Adalet ve Kalkınma Partisi* или *AK Parti*, АКР) освојила апсолутну већину места у парламенту на изборима 2002. На наредним изборима 2007. АКР је поново формирала владајућу већину.

У времену које је протекло од 2001, промене у светској политици, далека извесност европске интеграције, слабости недовољно институционализоване демократије, културне посебности, сиромаштво широких слојева, курдски сепаратизам, све то је изменило курс турске унутрашње и спољне политике. Демократизација је изнела на светлост дубоке поделе у друштву, и временом их институционализовала. На једној страни су присталице секуларне републиканске традиције реформи Мустафе Кемала Ататурка (*Mustafa Kemal Atatürk*, 1881–1938), на другој исламисти који настоје да у јавни домен врате верска обележја.

Успон исламиста указао је и на ново социјално раслојавање. Стару, кемалистичку елиту („Бели Турци“, европског, урбаног и секуларног порекла), потиснула је нова елита из азијског дела земље, везана за ислам („Анадолци“). Али то нису једине разлике које су суштинске. Исламисти су задржали реформски, тржишни и прозападни курс, и успели да у извесној мери дискредитују уплитање војске у политички живот као недвосмислено исходште демократске изборне процедуре. Такође су захтевали инклузивнију политику у односу на Курде. Мада су многи Курди асимиловани, и сматрају се истовремено Курдима и Турцима, курдско питање је, и с тога, изузетно сложено, контроверзно и политички осетљиво. Курдски наталитет је висок, а идентитет сложен. Тако да су, као везивно ткиво, преостали политички прагматизам и религија.³ Испоставило се да су исламисти у том смислу та-

3 Servet Mutlu, „Ethnic Kurds and Turkey: A Demographic Study“. *International Journal of Middle East Studies*, Volume 28, no. 4, November 1996, 517–541; Henri J. Barkey and Graham E. Fuller, *Turkey's Kurdish Question*. Lanham: Rowman and Littlefield, 1998.

кође функционалнији од секуларних националиста, нарочито у историјској стварности у којој се, иза доброћудног застора кемализма, прикривао један други, „расистичко-етнички“ визаж.⁴ Турски парламент је након избора 2002. бројао око 180 припадника курдског порекла, већина везана за *АКР*. Приликом посете Дијарбекиру у августу 2005. премијер Ердоган је признао да постоји „курдско питање“, и да се оно може решити само уз више демократије, грађанских права и општег напретка. И док су војска и опозиција оспориле такво посезање за „курдским питањем“, многи етнички Курди били су задовољи признањем премијера да то питање превазилази уобичајене флоскуле о тероризму и националној безбедности.

Тржишним реформама, приврженошћу наставку европских интеграција и толерантном националном политиком *АКР* је стекла подршку која је превазишла њено исламистичко усмерење. И док исламисти очекују испуњење обећања везаних за еманципацију, у јавности, муслиманске културе, предност исламистичких администрација ослањала се на реформски курс који је *АКР* учинио прихватљивим партнером за САД и ЕУ, и на демократску процедуру за коју се испоставило да је за исламисте, као популисте у верском домену, иначе најлакши и легитиман пут до власти.

Европску интеграцију подржавали су и либерали и исламисти. *АКР* је победила на изборима 2002. на европској платформи. Након четири деценије преговора које је отворио уговор Европске економске заједнице с Турском у Анкари 1963, ЕУ је одлучила у децембру 2004. да покрене разговоре о приступању, који су започели у октобру 2005. Било је то за *АКР* изазов који је откривао супротстављање тврдых исламиста уласку у ЕУ коју су сматрали за „хришћански клуб“, разочарани одрицањем *АКР* од примене шеријатског права и блиских веза са исламистичким режимима, пре свега на Блиском истоку. Међутим, управо *АКР* је извела веома амбициозне политичке и економске реформе на европској платформи. Ердогану је била потребна ЕУ са својим тржиштем и укупним стандардима, пословном заједницом и медијима. Испоставило се и то да је ЕУ кључни савезник исламистима у домену ограничавања улоге војске у политичком животу и примени начела мултикултурализма које допушта забрађивање у јавној сфери, пре свега у школама и на универзитетима. Преговоре о приступању ЕУ Ердоган је обезбедио доношењем реформског пакета којим је ограничио пуномоћја Савета за националну безбедност, конституционалног тела које је дуго било посредник у уплитању војске у политику. Реформисаним Саветом је управљао цивилни генерални секретар уместо војног, а могао је да покрене акцију само на подстрек премијера, док је заменик премијера добио право да надгледа имплементацију одлука Савета.

4 Kemal Kirisci, Gareth M. Winrow, *The Kurdish Question and Turkey: An Example of a Trans-State Ethnic Conflict*. London and Portland, Ore.: Frank Cass, 1997, 16, 98, 209.

Након 2002. однос исламиста према европској агенди постајао је делимично уздржан услед разочарања ставовима европских институција према забрађивању. На другој страни, секуларисти су постали забринути због европске толеранције у односу на исламисте. При том су реформски курс исламиста и њихова спремност на преговоре с курдском мањином постала прворазредна питања у односу на дебату о забрађивању. Секуларисти су били упорни да очувају републику као строго секуларну, централизовану и националистичку. Али су исламисти успели да у само неколико година Турску веома приближе највишим европским стандардима. Реформисан је домен људских права, донет нов кривични законик, укинута смртна казна, новим грађанским закоником жене добиле једнака права, проширене слободе изражавања. Турска је допринела и попуштању кипарске кризе. На два референдума одржана 2004. кипарски Турци су прихватили план УН, који је подржала ЕУ, за решење кипарског питања. И мада је предлог одбацила грчка двотрећинска већина, Кипру је у мају 2004. одобрено чланство у ЕУ. Крајем 2004. ЕУ је објавила да је Турска испунила Копенхагеншке критеријуме на основама достигнутих стандарда демократских и тржишних слобода и права и објавила да ће започети преговори о званичној кандидатури.

Турска једино није успела да, без обзира на реформски напредак, превалада изазове исламизма и курдског сепаратизма, две најозбиљније претње, у традиционалном кемалистичком тумачењу, секуларној националној републици. У новој структури међународних односа након 11. септембра 2001, исламисти посвећени демократији почели су, штавише, да добијају јасну подршку САД и ЕУ. Они сами настојали су да партнерство са Западом одрже, упркос свим искушењима. Рат у Ираку 2003. постао је ново подручје конфликта и услед отварања могућности настанка курдског ентитета који би додатно подстакao сепаратистички покрет у Турској. За Турску се одиграло значајно померање, у том смислу, у светској и регионалној политици, и унутрашњим приликама. Религија је продрла у јавну сферу, и потиснут секуларизам војске, опозиционих политичких партија и невладиних организација. У турском јавном мњењу религија је 2002. за три четвртине испитаника била питање личног опредељења, које би требало држати одвојену од владине политике, да би до 2007. тај проценат пао на нешто више од половине. Порастао је и број Турака који се идентификују пре свега као муслимани. Секуларисти и националисти видели су нови изазов и у могућности да исламисти привуку Курде у концепт сарадње на верској основи, која би превазишла етничке и политичке поделе.

Како се све јача позиција *АКР* доводила у везу са западном подршком, опозиција исламистима почела је да заузима анти-западна становишта. Страни инвеститори постали су расположени да подрже *АКР* као крупан чинилац политичке стабилности и даљег економског отварања. Зато су се секуларисти почели окретати против глобалног бизниса. Исламисти су

подржавали тржишне реформе и укључивање у европске интеграционе процесе, и одрицали војсци право да оспорава исходишта демократског изборног процеса, а секуларисти указивали на искушења политичког ислама, глобализације и курдског питања. Демократска начела оспоравао је, на једној страни, исламизам сам по себи, на другој секуларистички унитаризам, национализам и милитаризам.

На председничким изборима 2007. *АКР* је обезбедила подршку САД и ЕУ, а секуларисти војске. Њена предност заснивала се и на успеху реформи, и на очекивањима дела јавности да ће војска и убудуће бранити начела секуларизма и остати противтежа исламистима. Зато су се неодлучни окретали исламистима.

Први покушај избора за председника републике 27. априла 2007. нису били успешни због бојкота опозиције која се повукла и оставила парламент без двотрећинске већине. Исте вечери војска је обавестила јавност, посредством свог сајта на интернету, да остаје „апсолутни бранилац секуларизма“. Уставни суд дао је мишљење 1. маја да је двотрећински кворум био потребан. Премијер Ердоган је одлуку суда смарао „пуцњем у демократију“. Почело се ширити и уверење да је манифест Генералштаба утицао на судску одлуку. Говорило се о „електронском државном удару“. *АКР* је искористила пасивност секулариста који су се ослањали на војску да би изгласала уставни амандман којим је председничке изборе учинила непосредним. Исламистима су ишле наруку и поруке демонстрација, које су кренуле у Анкари средином априла, на којима су се једнако одбацивала начела наметања шеријата и милитаризма. *АКР* се и у таквом стању ствари успела наметнути са својим програмима социјалног старања, општег образовања и здравствене заштите, позивала се на подршку САД и ЕУ, промовисала наду и оптимизам, указивала на реформе и напредак економије. Од 1983. до доласка *АКР* на власт 2002, у Турској се сменило седам нестабилних коалиционих влада. Војска је обарала владе ударима 1960, 1971. и 1980, а 1997. извела и „постмодерни удар“, збацивши коалициону владу Неџметина Ербакана и његове Партије благостања. Тиме је и она постала чинилац институционалног и демократског дисконтинуитета. Између 1991. и 2001. БНП је растао у просеку свега 3,7%. У првих неколико година од 2002. просечни БНП је скочио на читавих 7,4%.

Отварање разговора са ЕУ учинили су Турску привлачнијом за страна улагања. Томе су доприносили и повољни глобални тржишни трендови. И мада је популарност ЕУ од 58% 2004. пала на свега 27% 2007, део естаблишмента око исламиста и либерала и даље је сматрао да су европске интеграције пут излаза из нефлексибилног кемалистичког поретка. На парламентарним изборима 22. јула 2007. *АКР* је добила 46,7% гласова и 341 место у парламенту, Републиканска партија (*Cumhuriyet Halk Partisi*, *СНР*) 20,8% и 112 места, Партија националистичког покрета (*Milliyetçi Hareket Partisi*, *МНР*) 14,3% и 71 место.

И док су *АКР* и *СНР* биле и даље опредељене у смислу добрих односа са САД и ЕУ и европских интеграција (*МНР* је остала супротстављена европским интеграцијама), избори су потврдили лажну политичку дихотомију између демократског приоритета који је, пре свега у процедуралном смислу, одговарао исламистима, и секуларизма који се махом везивао за *СНР*. Алтернатива исламистима није нудила визију будућности која је обећавала наставак тржишних реформи и развоја. Демократске гласове одвукло је исламистима и ново уплитање војске у изборни процес. Исламисти су додатно релаксирани унутрашње односе уласком у парламент курдске Партије демократског друштва (*Demokratik Toplum Partisi, DTP*).

Уследили су председнички избори. Премијер Ердоган је желео кандидата који би помирио исламистичке тежње и потребе за наставком реформи. Али је пут до компромиса био дуг и неизвесан. Ердоган је 24. априла 2007. објавио да је кандидат *АКР* Абдулах Гул, који се након неуспеха избора у парламенту, због бојкота опозиције, 6. маја повукао. Али је кандидатуру поново поставио већ 11. маја, кад су измене устава допустиле одржавање непосредних председничких избора. Након победе на парламентарним изборима *АКР* је 13. августа поново номинувала Гула, и он је сутрадан поднео парламенту кандидатуру коју је поткрепио обећањем посвећености секуларизму.⁵ Абдулах Гул изабран је за новог председника у парламенту 28. августа 2007, у трећем кругу гласања, пошто су прва два захтевала двотрећинску већину, а трећи препуштао одлуку простој већини посланика једнодомног парламента. Међутим, чин заклетве бојкотовали су шеф генералштаба и опозициона *СНР*.⁶

Парламентарни и председнички избори 2007. отворили су ново поглавље у институционалној и демократској еволуцији. Први пут је турска република добила премијера и председника исламисте, чије су жене јавно забрађене. Поставило се и питање наставка спољне, нарочито регионалне политике.

Унутрашњи сукоби секулариста и исламиста скренули су пажњу с турске спољне политике која је након 2001. постала важан чинилац на Блиском истоку. Вероватно више захваљујући исламистичком карактеру владајуће *АКР* него њеном демократском и тржишном опредељењу, почео се осећати и њен значајнији утицај на муслиманске заједнице на Западном

5 International Crisis Group, "Turkey and Europe: The Way Ahead", Europe Report No. 184, 17 August 2007, 14, www.crisisgroup.org/library/documents/europe/184_turkey_and_europe_the_way_ahead.pdf.

6 Zeyno Baran, "Turkey Divided". *Journal of Democracy*, Volume 19, January 2008. <http://www.journalofdemocracy.org/articles/gratis/Baran-19-1.pdf>; Husain Haqqani & Hillel Fradkin, "Islamist Parties and Democracy: Going Back to the Origins". *Journal of Democracy*, Volume 19, Number 3, July 2008 (<http://www.journalofdemocracy.org/articles/gratis/Haqqani-Fradkin-19-3.pdf>).

Балкану. За САД и ЕУ је приближавање Турске Ирану и Сирији постало нов чинилац распореда снага у зони конфликта и осетљивој тачки преламања односа у светској политици. Трансформација њене улоге у којој је, у пакету с Грчком, од пријема у НАТО, била стратешки ослонац Запада на Блиском истоку и источном Средоземљу, указала је на способност Турске да посредује у кризним ситуацијама и у околностима махом непремостивих разлика. Укључујући палестинско питање као један од окидача сукоба у региону, некад и онима у глобалном контексту.⁷

Две узастопне администрације *АКР* нису само довеле до одступања од секуларизма у унутрашњој политици. Турска је напустила и начело кемализма о уздржаности у блискоистичним односима, чега се она држала осим једног кратког периода у шездесетим. И у домену спољне политике Турске након 2002. почела су се постављати иста питања, као и она која су се тичала њених унутрашњих односа, да ли је њено приближавање муслиманским суседима напуштање западне и европске политике. И да ли је уздржаност важних чланица ЕУ у односу на европску интеграцију, и општи карактер турског друштва и политике, Турску приближила политичком исламу, самим тим и исламистичким, недемократским и антизападним режимима у региону? Да ли је нова спољна политика Турске уједно одговор на тектонске поремећаје у безбедносној структури региона након истека Хладног рата, а нарочито у контексту активног оспоравања америчког унилатерализма од 2001? На исти начин постављала су се питања могућег прилагођавања њених утицаја на европске муслиманске заједнице, укључујући Западни Балкан, његове постконфликтне структуре и расположења.

Након пада Берлинског зида Турска се почела суочавати с новим искушењима у регионалној политици. Покренут је насилан распад Југославије која је великим делом обухватала некадашње европске провинције Османског царства. Муслиманске етничке заједнице, пре свега Бошњаци и косовски Албанци, постале су изложене масовним страдањима. При том су и једна и друга нација трагале за редефинисањем свог колективног идентитета. Њихове ауторитарне и конзервативне елите радо су основе тог идентитета тражиле у прошлости коју су смишљено или некомпетентно тумачиле. Нека од тих тумачења позивала су на нову империјалну и интегративну улогу Турске, која би се тиме окренула сопственом османском наслеђу. За турску администрацију то су била озбиљна искушења.

Глобалне институције које су САД и ЕУ, у процесу развоја, изграђивале од четрдесетих година 20. века, од Атлантске повеље 1941, понекад нису биле у стању да покажу довољно флексибилности у односу на динамику светске политике. Промене у унутрашњој и спољној политици Турске, на-

7 Mahmut Bali Aykan, „The Palestinian Question in Turkish Foreign Policy from the 1950s to the 1990s“. *International Journal of Middle Eastern Studies*, 25, 1993, 91–110.

рочито од 2002, један су од одраза институционалне и идеолошке инерције америчких и европских институција, мада су се одвијале претежно под утиском важних промена у суседству Турске, и на европској страни, пре свега на Западном Балкану и у Бугарској, и на Блиском истоку. Смиривање југословенске кризе, сређивање прилика у Албанији и европска интеграција Бугарске учинили су тај део европског простора мање важним за америчке интересе који су се почели везивати за потребу европске интеграције и повлачења трупа, како би економска и политичка стабилност допринела новој безбедносној структури у региону.

Након 2001. почела је да бледи и америчка ера на Блиском истоку. Традиционално плен империја, османског царства, Наполеона и колонијализма, тај простор није постао напредан, миран и демократски. Блискоисточне кризе наставиле су да потресају светску политику.

Модерна епоха на Блиском истоку најављена је мировним уговором из 1774. између Русије и Турске. На важност Блиског истока указао је Наполеон на самом почетку својих освајања, а на нови карактер Османског царства уласком у Египат 1798. Тај простор се наједном појавио као подложен лаком освајању. Европски продор у ствари је био подударан османској државној дезинтеграцији.

Други светски рат лишио је Европљане њихове традиционалне колонијалистичке снаге. Делимично у сенци хладноратовског сукоба уздизао се арапски национализам. Почела су да се исказују мишљења да ко влада Блиским истоком влада светом. Дотичући се и хладноратовске парадигме, блискоисточни сукоб постао је једна од централних тачака светске политике. Суецка криза 1956. озваничила је крај колонијалне ере, коју су пожуриле да закључе и САД напустивши, привремено, своје савезнице, Француску и Британију.

Продор Хладног рата на Блиски исток учинио је регион предметом страних утицаја. Мада је природа надметања САД и СССР локалним државама препуштала довољно простора за маневрисање. Након Октобарског рата 1973. отворен је пут амбициознијој дипломатији, укључујући мировни споразум Египта и Израела. Мада се Блиски исток није једноставно подредио хладноратовској парадигми. Употреба нафте као економског и политичког средства притиска истакла је рањивост САД и њихових савезника на снабдевање енергентима и висину цена. Захваљујући својим потенцијалима енергетских сировина, блискоисточне државе добиле су завидну самосталност у међународним односима. Иранска револуција 1979. срушила је један од стубова америчке политике у региону. Арапске државе почеле су, под утиском нове иранске самосталности, да се опиру америчким настојањима да их увуку, на своју страну, у хладноратовске односе. Израелска окупација Либана 1982. дала је подстицај настанку Хизбалаха, шиитске милиције под патронатом Ирана и Сирије. Затим је рат Ирана и Ирака привре-

мено маргинализовао обе земље, али у читавој једној деценији. Потом су наступили крај Хладног рата и распад Совјетског савеза, чиме су САД стекле већу слободу деловања. САД су протерале ирачке трупе из Кувајта и стационарале копнене и ваздушне снаге на Арабијском полуострву. Тиме су отвориле и нов простор како би активно деловале су настојању да се коначно затвори арапско-израелски сукоб. Кулминација тих напора био је у огромном, али неуспешном напору Клинтонове администрације у Кемп Дејвиду. У региону су остали да доминирају агресивни и фрустрирани Ирак и радикални, још увек релативно слаб Иран. Израел је остао најмоћнија и најефикаснија држава у региону, у сваком смислу, али се на ту чињеницу надовезивао бескрајан низ отворених питања, и сасвим нових, које је време доносило.⁸

Легитимитет арапских и иранског режима додатно је доводила у питање унутрашња репресија. Та страна стварности остала је донекле у сенци објашњења на којима је инсистирала америчка администрација приликом напада на Ирак 2003, о потреби да се заустави развој оружја за масовно уништење. (Бушова администрација тиме је напустила иначе успешну Реганову доктрину из осамдесетих.) Напад на Ирак дезинтегрисао је ту иначе вештачку заједницу. Док је био целина, под превлашћу сунита, Ирак је био довољно снажан и мотивисан као противтежа шиитском Ирану. Напетости између сунита и шиита, и курдски сепаратизам учинили су да Ирак нестане. Штавише терористи су тамо установили базе и развили нове технике извоза и пролиферације насиља. Демократија је почела да се погрешно поистовећује са анархијом. Ојачала су антиамеричка и антизападна осећања која су лако прелазила државне границе. Интервенција у Ираку одвукла је сувише оружаних снага, тако да су САД онемогућене да их употребљавају широм света. Утицај САД почео је бледети и услед неуспеха мировног процеса у Палестини. САД су уживале јединствени капацитет да сарађују истовремено са арапским државама и са Израелом, али су ограничења у том смислу достигнута у Кемп Дејвиду 2000. Од тада су слабост Арафатових наследника, успон Хамаса и израелска приврженост унилатерализму допринели потискивању америчких утицаја.⁹

Други чинилац који је оспорио домете америчких утицаја на Блиском истоку био је неуспех арапских режима да се супротставе радикалном политичком исламу. Арапски постколонијални национализам почео је да пропада у суочавању са избором између корумпираних и отуђених политичких лидера и привлачности оних религиозних. Појавила се спрега за-

8 N. Samardžić, *Drugi dvadeseti vek*. Beograd: Službeni glasnik, 2008, 246-263.

9 Heinz Kramer, *A Changing Turkey: Challenges to Europe and the United States*. Washington: Brookings Institution Press, 2000; *Turkey's Transformation and American Policy*. Edited by Morton Abramowitz. New York: Century Foundation Press, 2001.

творених друштава и политичке радикализације. Избори лишени демократског контекста омогућили су даљи успех терористима и њиховим политичким крилима.

У новом регионалном и глобалном контексту, једина секуларна демократска већински муслиманска република, и америчка савезница, Турска је изложена озбиљном преиспитивању унутрашње и спољне политике. Велика криза у непосредном суседству отворена Заливским ратом 1991. отворила је, истовремено, „златну деценију“ америчког унилатерализма. До тад је основна претња турској безбедности долазила од Совјетског савеза. САД су са савезницима избациле Ирачане из Кувајта, али су остала отворена питања природе ирачког режима док се, под утиском његове слабости, Ирак почињао цепати по етничким и верским шавовима. Пад режима Садама Хусеина 2003. раскинуо је све унутрашње кохезионе везе. У међувремену је Владимир Путин у Русији, од 1999/2000, обновио антизападну реторику, поништио неке од резултата иначе спорне транзиције, ограничио политичке и јавне слободе и ушао у процес редефинисања спољне политике. Једна од нуспојава нових тектонских поремећаја у региону постало је одметање Ирана од међународног поретка, укључујући претње развојем нуклеарног наоружања, подршку међународном исламистичком тероризму и позиве на уништење Израела. Иранско подстицање шиитске агресије и терористичких акција из Либана, ионако опасно фрагментисаног због акција радикалних група везаних за Сирију и Иран, допринело је новом заоштравању блискоисточне кризе и краху мировног процеса из Осла. Турска је, самим тим, почела да више пажње обраћа на регион, нарочито на догађаје са оне стране своје јужне границе.

Истовремено су се почеле кварити везе Турске са Западом. Њена европска интеграција заустављена је услед неспоразума око Кипра, док су поједине чланице ЕУ признавале отворен скептицизам у односу на карактер турске политике, на непремостиве културне разлике и изразито сиромаштво широких слојева. Једна од препрека постале су и размирице, у самој ЕУ, везане за економску имиграцију и азилантско питање. Томе је допринело и деловање курдске политичке емиграције. Турска је одговорила заустављањем политичких реформи и оспоравањем кемалистичког секуларног наслеђа. Америчка инвазија на Ирак 2003. додатно је оптеретила односе Турске и САД.

Одиграле су се и крупне промене у турском естаблишменту. Прозападна елита која је дефинисала спољну политику од краја Другог светског рата почела се повлачити пред оном више конзервативном, религиозном и националистичком, сумњичавом у односу на западну политику и културне вредности. Доминантна алтернатива постала је окретање турској османској прошлости. То није остало без одјека у суседству, свуда где се тим наслеђем могло успешно манипулисати.

Распад Совјетског савеза о Заливски рат одлучујуће су деловали на окретање Турске активној регионалној политици. Противно мишљењу саветника и војног врха, председник Тургут Озал је безрезервно подржао америчку кампању потискивања Ирачана из Кувајта 1991. Применио је санкције УН у потпуности зауставивши проток ирачке нафте турским нафтоводима, поставио 100.000 војника дуж границе са Ираком и допустио да амерички авиони полећу из турских база. Озал је сматрао да је Заливски рат прилика да демонстрира стратешку важност Турске и закључи ближе одбрамбене везе са САД. Приближавао се и тренутак озваничења политичког уговора Европске уније. Активно стратешко партнерство са САД било би и важна порука спремности Турске да своје чланство у НАТО искористи као једну од важних институционалних основа европске интеграције.

Али се поруке Турске нису довољно чуле, или разумевале. Стратешко партнерство са САД се није остварило. ЕУ није успела да развије довољно ентузијазма у односу на њену европску интеграцију. Турска је, штавише, платила скупу цену подршке америчкој кампањи. Остала је без неколико милијарди долара које је могла зарадити коришћењем нафтовода и трговином. Препуштена је агресивном курдском сепаратизму који је добио додатан подстицај успостављањем аутономног ентитета у северном Ираку, под западном подршком, где је створена логистичка база Курдске радничке партије (РКК) за нападе на турску територију.

У раздобљу између два ирачка рата унутрашња и регионална политика Турске убрзано се прилагођавала новој стварности.¹⁰ Америчке интервенције, нарочито употреба турских база, подстакле су осетљивост на национални суверенитет. Осећања солидарности с муслиманским светом, поткрепљена су, између осталог, глобалним неуспехом и све мањом популарношћу америчке спољне политике у току два мандата Бушове администрације 2000–2008. Америчка инвазија на Ирак 2003. Турску је додатно приближила токовима регионалне блискоисточне политике. Турска је исказала резерве у односу на интервенцију, и у томе, у круговима америчких савезника, није била усамљена. Упозоравала је да ће збацивање Садама Хусеина допринети фрагментацији Ирака, иначе вештачке творевине коју је на окупу држао само лични, диктаторски режим, и да ће нов простор добити курдски сепаратизам, и у Ираку и у региону, укључујући саму Турску. Стрховања турске владе су се обистинила. Ирак је постао нов подстицај међународном тероризму, нарочито новим облицима и садржајима његове глобалне пролиферације, на ирачку шиитску заједницу се пренео непосредан утицај Ирана, а курдски национализам добио прилику за територијалну аутономију, можда и независност.

10 Nazim İrem, „Turkish Conservative Modernism: Birth of a Nationalist Quest for Cultural Renewal“. *International Journal of Middle Eastern Studies*, 34, 2002, 87–112.

РКК је кампању оружане борбе против владе покренула 1984. у југоисточној Турској, у намери да створи независну курдску државу. Од тада је погинуло више од 35.000 Курда и Турака. Насилни методи навели су САД, ЕУ и НАТО да *РКК* уврсте у терористичке организације. Кипарска влада демантовала је доказе које је поднела Турска да курдски лидер Абдулах Очалан користи кипарски пасош. Под сумњу да подржава курдски сепаратизам и тероризам потпала је и Сирија која је, на озбиљне турске претње, одговорила отказивањем гостопримства курдском лидеру, мада га није изручила Анкари. Очалан се прво склонио у Русију, да би се потом крио у Италији и Грчкој. Турска је 1998. тражила његово изручење од Италије. На крају је била приморана на акцију. Турска национална обавештајна служба је ухапсила Очалана приликом његовог пребацивања из грчке амбасаде на аеродром у Најробију, Кенија, 15. фебруара 1999. Био је то озбиљан међународни инцидент. Док се водила кампања, укључујући део европске јавности, која је позивала на поштовање Очаланових људских права и колективних захтева курдске заједнице у Турској, постало је очигледно да је најмање једна од чланица ЕУ учествовала у његовом прикривању. Курдски демонстранти су, опет, оптуживали Грчку да га је предала Турској. Очалан је осуђен на смрт, али је под међународним притиском пресуда преименована у доживотну. У међувремену је, 2002, у Турској укинута смртна казна.

РКК је потом, 2004, обновила оружану борбу. Нападе је почела водити и с територије северног Ирака. У међувремену је погинуло неколико стотина припадника турских снага безбедности. Ердоганова влада је неколико пута тражила америчку војну помоћ како би се уклонили кампови *РКК* за обуку у северном Ираку, али је Вашингтон оклевао. Пентагон је тврдио да нема довољно трупа које су расуте по Ираку како би смиривале побуне. САД су страховале да би интервенција против *РКК* додатно дестабилизovala Ирак, и отворила ново жариште сукоба. Иначе је северни Ирак био најмирнији део земље. У ствари је америчка администрација сматрала да без курдске подршке неће бити у стању да очува остатке државне целовитости Ирака, чија би дезинтеграција дала изузетну снагу Ирану који би своју нову снагу установио на основама подршке ирачким шиитима.

Ширење антиамеричких осећања у Турској испоставило се као један у низу неуспеха Бушове администрације. САД је остало да позитивно оцењује свега око десетина јавног мњења. У Турској је присутно мишљење да Вашингтон у односу на *РКК* води политику двоструких стандарда. Док су САД у Авганистану и Ираку интервенисале како би уништиле упоришта терориста, оне исто не допуштају Турској.

Такво искуство навело је Турску да трага за алтернативама у спољној и регионалној политици. Пре свега да редефинише везе са Ираном и Сиријом. Током осамдесетих и деведесетих Иран и Сирија настојали су да дестабилизују Турску подржавајући *РКК*, али су се и њихове владе суочиле са

изазовима курдског сепаратизма. Турска је са Ираном интензивирала сарадњу у домену безбедности, која је формализована приликом посете премијера Ердогана Техерану у јулу 2004, уговором о сарадњи који је *РКК* означио као терористичку организацију. Турску су Ирану привукле и њене енергетске потребе. Иран је други највећи снабдевач Турске природним гасом, након Русије. У јулу 1996. премијер Ербакан је закључио са Ираном уговор у вредности од 23 милијарде долара за испоруку природног гаса у наредних 25 година. Затим је Ердоган у фебруару 2007. договорио са Ираном два нова енергетска споразума, да *Turkish Petroleum Corporation* експлоатише нафту и гас у Ирану, и о трансферу гаса од Туркменистана до Турске и даље до Европе посредством турског гасовода.

Турска је, ипак, морала да се суочи и с природом режима у Техерану и развојем иранске нуклеарне технологије, коју је Иран у домену безбедности концентрисао на претње Израелу и америчким интересима у региону.

Односи Турске са Сиријом су досегли најнижу тачку у октобру 1998. кад је Турска запретила да ће интервенисати уколико Дамаск не обустави подршку *РКК*. Сирија је тиме принуђена да протера курдског лидера Очалану и затвори његове логоре за обуку. Временом је и сама постајала забринута због курдског национализма, нарочито након осамостаљивања курдског ентитета у северном Ираку, једног од нуспроизвода америчке окупације. Најзад је сиријски председник Басхар ал-Асад посетио Анкару, почетком 2005. Била је то прва посета сиријског шефа државе Турској од сиријске независности 1946.

Приближавање Сирији оптеретило је односе с Вашингтоном. Клинтон је одржавао дијалог с Дамаском не одобравајући његову политику, али су се прилике заостриле под Бушовом администрацијом која је кренула у изолацију Сирије. Тек је упорност Анкаре да успостави непосредан дијалог с Дамаском навела САД да подрже регионалне потребе Турске, тако да се и она приближи Сирији.

Турска је изменила и курс у односу на Израел и Палестину. Односи са Израелом унапређени су 1996, нарочито у безбедносном и обавештајном домену. Израел је посредством Турске разбијао регионалну изолацију, а Турска се посредством Израела снабдевала новим технологијама у наоружању, суочена са рестрикцијама САД и ЕУ. Али је влада *АКР* почела да подржава палестинску политику. Ердоган је отворено оспоравао политику Израела на Западној обали и у појасу Газе, коју је називао државним терором, и успостављао ближе везе с палестинским лидерством. Неколико недеља након избора за палестинске власти у јануару 2006, Ердоган је у Анкари примио високу делегацију Хамаса надајући се да ће тиме нагласити способност Турске да добије значајнију дипломатску улогу на Блиском истоку. То је, међутим, учинио не саветујући се са америчком и израелском владом које су намеравале да изолују Хамас уколико не прихвати низ услова, укључују-

ћи признање права Израелу на постојање. Потом је Ердоган осудио израелске нападе на јужни Либан у лето 2007, а у неколико највећих турских градова одржани су велики протести на којима су се спаљивале израелске заставе. Мада су Ердоганову одлуку да пошаље 1.000 војника да учествују у снагама за одржање мира у Либану оштро оспориле турске партије, укључујући део владајуће *АКР*, у страховању да би Турска могла да буде увучена у војну конфронтацију с либанским Хизбалахом. Ердоган је тврдио да је интерес Турске пре свега у обезбеђивању мировног процеса у региону. У сваком случају, његова одлука указала је на нову регионалну политику и изузетну важност Турске коју су САД запустиле занете ирачким ратом, а ЕУ почела да потцењује. Турска се окренула политици солидарности са суседним арапским и муслиманским владама, унапређени су и односи са Саудијском Арабијом и Египтом, и даље у својству америчке савезнице, и то је неспорно допринело смиривању у региону. У ствари се, без обзора на забринутост Вашингтона, одиграла једна делотворна диверсификација турске спољне политике која није оспорила везе са Западом, нити је сама по себи она исламизирана. Турска је поново почела да открива сопствени регион који је некада био у саставу Османског царства. Али се и у том смислу почела преиспитивати републиканска кемалистичка традиција.

САД су зато покушале да стратешку сарадњу с Турском на новим тачкама појасне и редефинишу. Државна секретарка Кондолиза Рајс и турски министар спољних послова Абдулах Гул су у августу 2006. потписали *"Shared Vision"* документ који је идентификовао области у којима би се сарадња могла унапредити, као користан оквир новог карактера стратешког партнерства. Рат у Ираку створио је нову реалност. Нова реалност био је и исламистички карактер нове турске администрације. Америчко глобално лидерство постало би додатно и озбиљно нарушено губитком Турске.¹¹

Захваљујући својој величини, снази, географском положају и историјском наслеђу Турска је заузела важно место у глобалном распореду снага. Америчка глобална превласт оспорена је на самом почетку 21. века. Кина и Индија појављују се као озбиљна економска противтежа, мада њихов развој подстичу амерички корпоративни капитал, знање и технологије. Нови ауторитарни режими, укључени у глобалну економију самим својим размерама, попут Кине, Индије, Русије и Бразила, располажу и озбиљним војним потенцијалом. Савет за националну безбедност САД предвидео је да ће до 2025. Кина и Индија бити друга и четврта највећа светска економија. Глобални поредак указује на промањање плурализма у распореду унутрашњих снага, чије појединачне основе не морају да буду демократске. На-

11 F. Stephen Larrabee, „Turkey Rediscovered the Middle East“. *Foreign Affairs*, July/August 2007 (<http://www.foreignaffairs.org/20070701faessay86408/f-stephen-larrabee/turkey-rediscovered-the-middle-east.html>).

против, нови ауторитарни режими хране се отпором америчком унилатерализму, реториком о „двоструким стандардима“ демократског дела међународне заједнице, оспоравањем вредности индивидуализма и слободног тржишта, популизмом и политичком религијом. Без обзира на околности у којима се више не може говорити о новим великим економијама као затвореним националним системима у којима су САД и ЕУ учествовале, са огромним профитима, у процесу отварања тржишта, либерализације трговине и контроле нуклеарног наоружања.

Промене у турској унутрашњој и спољној политици одиграле су се и у контексту идејне и институционалне кризе европског идентитета, која се односила и на европско проширење, и расправа о прикључењу Турске. Нарочито код појединих чланица, суочених с притиском економске и политичке имиграције из исламског света, и саме Турске, у ЕУ није било довољно ентузијазма за интеграцију с једном тако великом, релативно сиромашном и културно далеком земљом. Отворено је питање да ли се Турска може довољно преобразити како би одговорила на европске захтеве. У Турској је војска остала важан чинилац модернизације, задржала популарност у друштву и очувала снажан утицај на политику. Без војске се у Турској није могла остварити ниједна од европских реформи.¹² Али су поремећаји у међународним односима и унутрашњим приликама значајно оспорили место војске у неколико подручја утицаја. Турски војни врх повиновао се европским захтевима да у односу према политичком исламу остане уздржан, будући да је припадност европским интеграцијама сматрао коначним ступњем модернизацијског процеса, а европски процес најпоузданијом основicom суочавања с домаћим изазовима, попут исламизма и курдског сепаратизма. Али је поновљени успех исламиста у Турској, мада је обезбедио политичку и развојну стабилност, додатно подстакао скептицизам у односу на извесност њене европске интеграције.¹³

Неразумевање осетљивог положаја Турске и посебности њених унутрашњих прилика осликавало се и на политику нових идентитета на Западном Балкану. Сецесионизми који су доминирали у току насилне југословенске дезинтеграције подстицали су преиспитивање колективних идентитета

12 Michael S. Teitelbaum and Philip L. Martin, „Is Turkey Ready for Europe?“. *Foreign Affairs*, May/June 2003 (<http://www.foreignaffairs.org/20030501faessay11222/michael-s-teitelbaum-philip-l-martin/is-turkey-ready-for-europe.html>); David L. Phillips, „Turkey’s Dreams of Accession“. *Foreign Affairs*, September/October 2004 (<http://www.foreignaffairs.org/20040901faessay83508/david-l-phillips/turkey-s-dreams-of-accession.html>); Wolfgang Schauble and David L. Phillips, „Talking Turkey“. *Foreign Affairs*, November/December 2004 (<http://www.foreignaffairs.org/20041101faresponse83613/wolfgang-schauble-david-l-phillips/talking-turkey.html>).

13 Brian J. Grim, „Turkey and Its Many Discontents“, 25 October 2007, <http://pewresearch.org/pubs/623/turkey>.

и производњу нових садржаја који су се позивали на замишљене архетипове лишене стварне историјске и културне основице.¹⁴ У сваком случају, политички успех исламиста у Турској није значио повратак османским коренима, нити османском империјализму. Мада су успоравање европског проширења на Западни Балкан, и скептицизам у односу на Турску отворили простор десекуларизацији и продору политичког ислама. Постављало се и питање да ли ће Турска остати западни мост према Блиском истоку и муслиманском свету.

14 H. T. Norris, *Islam in the Balkans: Religion and Society between Europe and the Arab World*. Columbia: University of South Carolina Press, 1993. str. 42.

Nikola Samardžić

US, EU, AND REGIONAL TURKISH POLICY

Turkish new Islamist course, from 2002, has significantly endangered traditional secular democracy, while the economic reformist course maintained its pro European integrative capabilities. Shift towards political Islam restored reminiscences, in new ideological reconstruction, on Ottoman inheritance, both among Western Balkans, especially in context of Yugoslav dissolution, and in course of Middle Eastern crisis emerged after failure of Oslo agreements process, 9/11 and US attack on Iraq in 2003. Turkey is also insecure facing the threats from Kurdish nationalist movements, Islamist terrorists, or Iran threats to Israel and American allies in the region. Turkey is for the US significant strategic partner, and that partnership began to deteriorate from 2001, or 2003. There is also a serious debate about the future of Turkish full EU membership. At least 22 of the 27 EU governments favor the membership once Turkey fulfils all conditions, however, Turkey is supposed to satisfy the stiffest criteria ever set for a candidate, and a single EU government can block the process. For Turkish elite the negotiations are also connected with a future affirmation of Turks as equal to Europeans. This message could be crucial also for the Middle East, for Muslim immigrants within the EU, and as well for Western Balkan Muslim states and communities.